

5. Довідка про підготовку початкових, семирічних шкіл та середніх шкіл до нового 1946-1947 р. навчального року та медико-санітарне обслуговування їх, 1946 р./ ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 879, арк. 70-75.

6. Довідка про медико-санітарне обслуговування шкіл та їх підготовку до нового навчального року, 1944 р./ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 10.

7. Річний звіт про діяльність Держсанінспекції Кам'янець-Подільської області за 1946 р. / ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 695, 156 арк.

8. Довідка про санітарний стан шкіл Української РСР, 18 грудня 1948 р./ ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 1098, арк. 76-79.

9. Звіт по шкільній санітарії Вінницької області за I квартал 1945 р./ ЦДАВО, Ф. 342, оп. 14, спр. 665, арк. 55.

Павло Кориненко, Назар Савицький

РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН ВІННИЦЬКОЮ ОБЛАСНОЮ РАДОЮ В ПРОЦЕСІ ПЕРЕХОДУ КРАЮ ВІД ВІЙНИ ДО МИРНОГО ЖИТТЯ (1945–1950 РР.)

Анотація. У статті на основі широкого кола архівних джерел аналізується регулювання земельних відносин Вінницькою обласною радою в процесі переходу краю від війни до мирного життя. Розкрито шляхи їх адміністрування в повоєнні роки.

Ключові слова. Вінницька обласна рада, земельні відносини, адміністрування, колгоспи, радгоспи, присадибні земельні ділянки.

Pavlo Korinenko, Nazar Savitskyi

REGULATION OF LAND RELATIONS BY THE VINNYTSIA REGIONAL COUNCIL IN THE TRANSITION FROM WAR TO PEACEFUL LIFE (1945-1950).

Abstract. The article, based on a wide range of archival sources, analyzes the regulation of land relations by the Vinnytsia Regional Council during the transition of the region from war to peaceful life. The administrative approaches to managing land relations in the postwar years are revealed.

Keywords. Vinnytsia Regional Council, land relations, administration, collective farms, state farms, household land plots.

На початок 1945 р. в Українській РСР відновлено 26 487 колгоспи, 705 радгоспи, 1223 МТС [1, с. 295, 297, 303]. У Вінницькій області на ту пору відновлено 1936 колгоспи, 44 радгоспи, 84 МТС [1, с. 465, 468, 470]. Процес відновлення колгоспно-радгоспної системи відбувався в умовах переходу всієї економіки і сільського господарства Української РСР від війни - до мирного життя. З огляду на ці обставини в області поставало питання про наповнення ферм ВРХ, робочою худобою, забезпечення колгоспів і радгоспів технічними засобами

обробітку земель, необхідним сільгоспінвентарем. Належало також в короткі терміни врегулювати землекористування усіх колгоспів і радгоспів., тобто визначити територіальні межі їх земель, довести, по можливості, до меж довосного рівня. Ускладнюючим фактором вирішення цих проблем було те, що ще у передвоєнні роки та в ході наступальних операцій Червоної армії 1943-1944 рр. за розпорядженням Наркомату оборони та уряду військовим підрозділам, що базувалися на території області, були передані десятки тисяч га колгоспних земель. На тих полях розташовувалися аеродроми, артилерійські і танкові полігони, табірні поля, стрільбища, оборонні споруди тощо.

Весною 1945 р. на території УРСР і Вінницької області зокрема, уже не велися бойові дії. У зв'язку з цим постало питання про передачу колгоспам і радгоспам земель, що до цього часу використовувалися в оборонних цілях. Цю роботу належало завершити до початку посівної кампанії. З цією метою при Вінницькій обласній раді створений військовий відділ. Його структури співпрацювали з обласним управлінням сільського господарства, районними радами. Разом вони розпочали перевірку аеродромів, полігонів на предмет використання за призначенням відведених їм земель. Землі військових об'єктів у Крижопільському, Гніванському районах, які уже втратили свою військову значимість, у березні 1945 р. передані попереднім користувачам [2, арк. 2-4, 9, 12.]. Як засвідчують архівні документи, питання про повернення земель ставили перед обласною радою й керівники інших районів. Зокрема, Тростянецький райземвідділ просив повернути 100 га землі, Хмільницький райземвідділ просив повернути 2 142 га. З такими ж проханнями зверталися Барський, Шпиківський та інші райземвідділи [2, арк. 16, 19].

Швидше і без надмірних ускладнень ці питання вирішувалися у тих випадках, коли військовий об'єкт уже втратив своє стратегічне значення. До таких об'єктів відносилися аеродроми третьої категорії (грунтове покриття), які у попередній час мали вузьке оперативне (тобто тимчасове) призначення. За розпорядженням голови Вінницької обласної ради землі таких аеродромів мали бути повернені колгоспам і засіяні уже весною 1945 р. Щоб скласти уяву про те, якою могла бути величина земельних площ, що поверталися колгоспам, приведемо наступні статистичні матеріали: Вінницькому району весною 1945 р. керівники 6 військових об'єктів повернули 762 га, зокрема табірне поле 86 га, аеродром сільгоспавіації – 220 га, аеродром Москва – Прага – 234 га, аерополігон – 80 га, аеродром – 50 га. [2, арк. 43, 72-77, 84-85].

Одночасно з головою обласної ради узгоджувалися питання про надання земель для постійного використання військовими підрозділами Київського військового округу і, найперше, під аеродроми і військові полігони. Такі об'єкти були визначені в Немирівському, Вінницькому, Тульчинському, Крижопільському, Барському, Бердичівському, Томашпільському, Шаргородському районах, що було оформлено відповідними державними актами [2, арк. 5]. З метою обмеження запитів керівників військових підрозділів у наданні їм земель були встановлені граничні норми для кожного виду військового

об'єкту. Наприклад, для аеродромів третьої категорії він становив від 1200 на 1200 метрів – до 1400 на 1400 метрів [2, арк. 58, 60, 70].

В процесі визначення кількості га земель керівники військових підрозділів зверталися до голови обласної ради з проханням виділити також землі для їх підсобних господарств. Для трьох військових частин, що базувалися на території Вінницької області, Київський військовий округ дав запит на 375 га землі, для потреб 27 армії – 5390 га в 11 районах Вінницької області [2, арк. 142].

У 1945 р. стосунки щодо вирішення земельних питань, зокрема поновлення колгоспами і радгоспами права на землекористування та його припинення з боку військових підрозділів будувалося за певною схемою. На найвищому щаблі розпорядниками землею були уряд СРСР та УРСР. Наркомат Оборони та Наркомзем України. Керівництво військового округу виходило з відповідними пропозиціями безпосередньо до обласної ради. Вона в свою чергу узгоджувала питання з обласними і районними земельними відділами щодо дислокації, термінів передачі земель, їх обсягу. Усі угоди з цих питань між військовими і цивільними органами укладалися на безоплатній основі. У цій схемі ще передбачалась участь правління колгоспів, однак лише в окремих випадках вони розглядали ці питання [3, арк.1].

Після виходу постанови Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1946 р. про заходи по передачі колгоспам земель, цей процес з кожним наступним роком набирав обертів. У 1947 р. у Бершадському районі колгоспам повернуто 121 га, у Могилів-Подільському районі – 55 га, що до цього часу були зайняті під аеродромами. У Літинському районі колгоспам повернули 12 тис. га, що були зайняті під військовою полігоном. Тоді ж колгоспам повернуто 9 тис. га земель, які використовував Юзвінський артилерійський полігон, стрільбище біля села Дубрівка Жмеринського району. Повернення земель військовими частинами попереднім користувачам відбувалося у Калинівському, Хмільницькому, Липовецькому, Козятинському та інших районах області [4, арк. 2, 15, 23, 44-49].

Однак, не завжди командири військових підрозділів з легкістю давали згоду на повернення земель попереднім користувачам. Було чимало випадків, коли вони під різними приводами намагалися залишити за військовою частиною хоч якусь частку колгоспних земель. Найвагомим аргументом в таких ситуаціях була потреба у підсобних господарствах, особливо для утримання коней. Для таких потреб керівництво військової частини, що розташовувалася у Літинському районі, вимагало залишити у їх розпорядженні 2 300 га землі [4, арк. 45-47].

Слід зауважити, що впродовж 1947–1950 рр. відбувався процес не тільки повернення колгоспам їх земель, але й виділення нових земельних площ для військових підрозділів, що дислокувалися у Вінницькій області. Так, у Гайсинському районі у 1947 р. під учбові поля і артилерійський полігон 3-ої танкової дивізії за поданням Київського військового округу Вінницька обласна рада відвела 1462 га земель. Під

аеродроми цивільної авіації відведено 14 земельних ділянок, кожна із яких була в межах 64 га [4, арк. 22].

Інколи військові структури вимагали від обласної ради додати землі за рахунок колгоспів для більш надійного функціонування аеродромів, полігонів тощо. Керівництво Калинівського аеродрому зверталось до Вінницької обласної ради з клопотанням, в якому зазначалося, що для нормального функціонування аеродрому додатково необхідно виділити ще 142 га землі [4, арк. 6, 8, 18, 19, 22, 39, 42].

Узгодження обласною радою з військовими структурами проблеми повернення колгоспам і радгоспам земель для ведення сільського господарства було необхідним, але не єдиним напрямом відновлення землекористування в умовах колгоспно-радгоспної системи не селі. Важливо було налагодити облік земель, які належало у повоєнні роки перереєструвати і видати колгоспам відповідні документи. Це питання вирішувалося на основі постанови РНК УРСР від 28 травня 1945 р. « Про відновлення державних актів на безстрокове (довічне) користування колгоспів землею і земельно-шнурових книг у колгоспах Української РСР, визволених від німець-фашистських окупантів». Ця постанова зобов'язувала обласні ради до 1 червня 1946 р. провести землевпорядні роботи, відновити довоєнне землекористування за допомогою державних актів і записів у шнурових книгах колгоспів.

Важливість цих дій підсилювалася тим, що в окупаційний період державні акти в Українській РСР на користування землею втратили 25654 колгоспи (97,2 %) На серпень 1945 р. у Вінницькій області державні акти на користування землею мали лише 7 із 226 колгоспів. Видача державних актів колгоспам була завершена у 1946 р. [5, арк. 106].

На 1949 р. землі колгоспів і радгоспів у Вінницькій області за рахунок земель спецпризначення (військові об'єкти), додаткового розорення пасовищ, збільшилися на 4,2 тис. га. Після завершення усіх організаційно-облікових дій, з'ясувалося, що їх величина у більшості суб'єктів господарювання була незначною. Оратівський радгосп мав у користуванні 1,6 тис. га, Тростянецький – 0,3 тис. га, Хмільницький – 2,4 тис. га [6, арк.6-8, 22-23].

Така величина земельних площ у колгоспах і радгоспах була явно недостатньою для нормального господарювання. Обласна рада, райземвідділи вишукували різні шляхи для вирішення цієї проблеми. Одним із них була кампанія по переміру земель колгоспів і присадибних ділянок колгоспників, що проводився спеціальними комісіями у 1946–1947 рр. Перебір земель колгоспів засвідчив, що правління деяких колгоспів намагалися приховати реальну кількість оброблюваних земель в їх господарствах. Такі дії засвідчували їх бажання зменшити податкове навантаження на колгосп (вираховувалося від кількості га орних земель). Одночасно перебір земель виявив, що землі багатьох колгоспів стали меншими за обсягом від належних їм земель довоєнного часу. Справа в тому, що селяни ще у 1942-1943 рр. самочинно «дорізали» земель до своїх присадибних ділянок. Селяни, які припустилися таких порушень статуту колгоспу, притягувалися до

кримінальної і адміністративної відповідальності, а самочинно прирізані землі в обов'язковому порядку поверталися до земельного фонду колгоспу. На 1948 р. у присадибному земельному розпорядженні колгоспників Вінницької області було лише 8,3 тис. га [6, арк.6]. Збільшення фонду присадибних ділянок колгоспників в ті роки відбувалося за рахунок надання їх із земель колгоспу для створення нових селянських дворів. У Вінницькій області цей приріст у 1949 р. становив 400 га. Однак, у тому ж році згідно звіту Вінницької обласної ради мало місце скорочення на 400 га земель у колгоспників. Така ситуація пояснювалася тим, що це відбулося через здійснені відрізки земель і по причині залишення колгоспниками своїх місць проживання [7, с. 298].

Рух земель колгоспного фонду (наданих їм державою у довічне користування) носив перманентний характер. Нестача продуктів харчування в містах спонукала обласні ради ставати на шлях відведення колгоспних земель під городи для робітників і службовців. За вказаний період цей приріст по Вінницькій області становив 3100 га. Надані землі робітникам і службовцям могли бути в розмірі 0,04–0,06 га. Вони надавалися їм у користування на безоплатній основі на один сезон. У 1949 р. в Барському районі таких земель розподілено 24 га, Вінницькому – 86 га, Вороновицькому – 26 га, Гайсинському – 186 га, Джуринському – 10 га, Калинівському – 74 га, Немирівському – 57 га. Всього по Вінницькій області під городи робітників і службовців розподілено 1010 га. Для підсобних господарств міських жителів розподілено 2911 га землі, зокрема за рахунок земель держземфонду – 628 га, радгоспів – 161 га [6, арк. 33-35].

Найбільше земель колгоспи і радгоспи втрачали в результаті відведень для потреб промисловості, транспорту, житлового будівництва. Так, згідно рішення уряду УРСР від 26 лютого 1949 р. Глуховицькому калійному комбінату відведено у постійне користування 25 га землі за рахунок земель колгоспу ім. Шевченка Комсомольського району, управлінню Вінницької залізниці – 10 га за рахунок земель колгоспі ім. Молотова, Вінницькому обласному управлінню промисловості – 1,5 га за рахунок земель колгоспу «Хвиля революції» Вінницького району. Для садиби МТС – 10 га, будівництво гідротехнічних споруд – 35 га, лікувальних і культурно-освітніх закладів – 87 га, під будівництво міст та робітничих селищ – 1283 га, Вороновицькій заготівельній конторі під будівництво квасильно-засолочного пункту – 30 га, Джуринського кар'єру – 2 га, робітникам Зіньковецької МТС для будівництва індивідуального житла – 3 га [8, арк. 2, 18; 9, арк. 66].

Рідко, але траплялися випадки відмови уряду України прохачам про відведення колгоспних земель для промислових потреб. Як приклад, наведемо відмову Ситковецькому цукрозаводу Немирівського району в наданні йому 16 га земель колгоспу «Україна», облуправлінню промислового будівництва – 15,8 га. Уряд визнав недостатнім технічне обґрунтування поданих заяв [9, арк.6, 132].

Аналіз величини відведених земель колгоспів для потреб не сільськогосподарського призначення засвідчує, що часто запити були

явно завищеними. Обласна рада намагалася регулювати ті процеси різними шляхами, зокрема шляхом посилення контролю за рухом земель в кожному колгоспі. Щорічні звіти райземвідділів в обласний земвідділ були досить конкретними, передбачали давати інформацію за 26 – ти позиціями. Відповідальність за достовірність поданої в обласну раду інформацію покладалася на районних землевпорядників і колгоспних землемірів.

Таким чином, у повоєнні роки у регулюванні земельних відносин головним документом для обласної ради був Статут сільгоспартілі, що був прийнятий ще у 1935 р. У короткий термін її зусиллями земельні відносини на території області приведені у відповідність до його норм, а саме: відновлена державна власність на землю, яка була повторно передана колгоспам і радгоспам у довічне користування. Колгоспи залишалися лише користувачами державної землі, за що вони зобов'язані були сплачувати державі податки. Відповідно присадибні земельні ділянки колгоспних дворів надавалися колгоспникам у користування і вони в свою чергу повинні були сплачувати державі податки, а самі за мізерну оплату працювати на колгоспних полях і фермах.

Обласна рада регулювала земельні відносини шляхом адміністрування, виконувала чисельні постанови та розпорядження уряду СРСР та УРСР. Вони слідували за усіма процесами, що мали місце у земельних відносинах повоєнних років, а саме: відведення земель колгоспів і радгоспів для потреб народного господарства, збільшення та зменшення орних земель, скорочення чи збільшення присадибних земельних ділянок колгоспників. Спроби колгоспників самочинно додати землі до своєї ділянки жорстко каралися.

Реалії повоєнного життя в містах і селах УРСР були такими, що органи влади вимушені були вносити незначні корективи у земельні відносини. До таких дій слід віднести надання робітникам і службовцям невеликих земельних ділянок у тимчасове користування під городи, виділення земельних площ під житлове будівництво в містах і селах, забезпечення землею зростаючі потреби промисловості, транспорту, культурно-освітніх закладів тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Перехрест О. Українське село 1941–1945: економічне і соціальне становище. Черкаси, 2011. С. 295, 297, 303, 465, 468, 470.
2. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). Ф. 3375. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 2-4, 5, 9, 12, 16, 19, 43, 58, 60, 70, 72-77, 84-85, 142.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та органів управління України. Ф. 27. Оп.2. Спр.1445. Арк.1.
4. Держархів Вінницької обл. Ф. 3375. Оп. 2. Спр. 29. Арк. 2, 6, 8, 15, 18, 19, 22, 23, 39, 42, 44-49.
5. Там само. Спр. 106. Арк. 106.
6. Там само. Спр.47. Арк.6-8, 22-23, 33-35, 60.
7. Коріненко П. С. Земельне питання в історичній долі українського. Погляд крізь віки. Тернопіль, 2022.

8. Держархів Вінницької обл. Ф. 3375. Оп. 2. Спр. 100. Арк. 2, 18.
9. Там само. Спр. 235. Арк. 6, 66, 132.

Валерій Войтович

ДОЛЯ «БУДІВНИКІВ СОЦІАЛІЗМУ» З ШЛИШКІВЕЦЬ

Анотація. На прикладі життя колгоспників села Шлишківці Могилів-Подільського району, автор показує долю багатьох селян України часів сталінського терору 1937-1939 років.

Ключові слова: Шлишківці, колгосп, табори, контр-революційна організація.

Valeriy Voytovych

THE FATE OF THE "BUILDERERS OF SOCIALISM" FROM SHLYSHKIVETS

Abstract. At the end of the collective farmer workers life of the village Shlyshkivtsi, Mohyliv - Podilskyi District, the author shows the fate of many Ukrainian peasants during the Stalinist terror of 1937-1939.

Keywords : Shlyshkivtsi, , collective farm, camp, counter-revolutionary organization.

У 1920-х - 1930-х роках наше Поділля жило за законами більшовицького часу: піднімало господарство, боролосся з хворобами, голодом, неграмотністю. Прийшов час «великого стрибка» і багато селян та міщан організовувалися в колгоспи, артілі, поїхали на заробітки, вливалися «арміями будівників соціалізму» до новобудов Донбасу Уралу, Сибіру"[1]. Потреба як у кваліфікованих, так і некваліфікованих робітниках була величезна, адже індустріалізація здійснювалась ударними темпами, до того ж ентузіазм поступово зникав через важкі умови життя і праці, мізерну платню та 12-14- ти годинний робочий день[2]. Плани вчасного введення об'єктів у дію провалювались, а відповідальність за це покладали виключно на «ворожі елементи», «троцькістів», «шкідників» тощо, подальша доля яких - від прораба до партійного секретаря - складалася трагічно.

У другій половині 1930-х років потреба в робочих руках різко зросла. Й. Сталін та його оточення прийшли до остаточного висновку, що дешева, безоплатна, по суті рабська праця мільйонів радянських людей зможе забезпечити виконання їхніх авантюричних планів. Для досягнення цієї мети потрібно було мільйони робітників, селян, спеціалістів «переселити» до виправних таборів. Вирішили це питання досить просто: навішували ярлики «ворогів народу» невинним людям. Швидко була підготовлена нормативно-правова база, визначені категорії працездатного населення і почалася хвиля за хвилею безперервна «чистка» в країні. Чітко налагоджений репресивний апарат держави, спираючись на прийняті постанови і рішення, за кілька довоєнних років відправив в тюрми і табори сотні тисяч селян і